

کار کودک

مینا عابدی - لیسانس مدیریت بازرگانی

مقدمه

بین کاری که تاثیر مثبت و منفی بر رشد کودک دارد تمایز قایل شد.

کودکان نیز از همان طیف حقوقی برخوردار هستند که بزرگسالان برخوردار می‌باشند. اما کار کودک این حقوق اساسی کودک را مورد تجاوز قرار می‌دهد و آن تجاوز حتی کودکی وی را نیز در بر می‌گیرد.

تعریف کودک

کودک در ماده اول کنوانسیون حقوق کودک مصوب سال ۱۹۸۹ چنین تعریف شده است: "منظور از کودک افراد انسانی زیر سن ۱۸ سال است مگر این‌که طبق قانون قابل اجرا در مورد کودک، سن بلوغ کمتر تشخیص داده شود." اما در ایران، شروع کودکی طبق ماده ۹۵۶ قانون مدنی چنین می‌باشد: "اهلیت برای دارا بودن حقوق، با زنده متولد شدن انسان شروع و با مرگ او تمام می‌شود." سپس در تبصره یک از ماده ۱۲۱۰ قانون مدنی چنین می‌خوانیم: "سن بلوغ برای پسر ۱۵ سال تمام قمری و برای دختر ۱۳ سال تمام قمری است، تشخیص سن افراد از روی شناسنامه خواهد بود." کودکان معمولا به این دلیل کار می‌کنند که خود و خانواده‌شان به درآمد حاصل از کار نیاز دارند. البته فشارهای فرهنگی و آموزشی هم علاوه بر فشارهای اقتصادی،

مساله کار کودکان اگر چه در مقایسه با مسایلی چون تورم، بیکاری و تنش سیاسی جامعه، وزنه کوچکی را بخود اختصاص می‌دهد. اما عدم توجه دقیق به این امر سلامت جامعه را تهدید می‌کند، معضلی چون کار کودک پدیده‌ای چند وجهی است که فقط به کودکان محدود نمی‌شود. گرفتار آمدن کودکان در کار یعنی محروم کردن از آموزش و تحصیل، زمینه انواع آسیب‌های اجتماعی که جامعه باید هزینه سنگین آن را پرداخت کند را فراهم می‌نماید.

برای بیشتر مردم جهان، کار کودک اصطلاح ناآشنایی نیست. گاه وقتی این عبارت به گوش می‌رسد چنین استنباط می‌شود که منظور کودکانی است که قالی می‌بافند، برخی نیز مساله استخدام کودکان را مطرح می‌سازند و غیره. اما برای تعریف کار کودک عوامل مختلفی از قبیل: شرایط کار، سن کار و غیره باید مد نظر قرار گیرد، سپس می‌توان نوع استثمارگرایانه کار کودک را از انواع دیگر آن مشخص ساخت. زیرا هدف آن نیست که همه کارها را محکوم نمود. در واقع نمی‌توان منکر شد که "کار نقش موثری بر رشد کودک دارد"، اما نکته مهم این است که باید

عامل کار کودکان است. اکثریت مردم اعتقاد دارند که کار می‌تواند برای کودک مفید باشد آنها معتقدند که کودکان می‌توانند با کار کردن شخصیت خود را بسازند، تخصص والدین را بیاموزند و اعتماد بنفس را در خود تقویت کنند و آغازی مناسب برای زندگی بزرگسالی خود بوجود آورند. ولی باید توجه داشت که کار مناسب در زمان و مکان مناسب می‌تواند بر رشد کودک تاثیری مثبت داشته باشد. در ضمن همه کارهایی که به کودکان محول می‌شود، بهره‌کشی از کودک نیست و حتی پرشورترین مخالفان کار کودک نیز می‌پذیرند که اشتغال به کارهای مناسب می‌تواند به کودک مهارت و مسوولیت بیاموزد، پیوند خانواده‌ها را محکم کند و بر درآمد خانوار بیفزاید.

رویکرد قانون

اما برای مبارزه با بهره‌کشی از کودکان هر چند رویکرد قانون حتماً لازم است ولی کافی نیست، ممکن است دامنه پوشش آن محدود باشد. بسیاری از قوانین ملی طبعاً بخش‌های غیررسمی و کشاورزی را که کار بیشتر کودکان است از شمول قانون حذف می‌کند. به اجرا درآوردن قانون حتی در کشورهای پیشرفته همیشه درد سر ساز بوده است. قانون می‌تواند بر خلاف نیت اصلی به وخیم تر شدن شرایط هم بینجامد و به این ترتیب که بهره‌کشی از کودک را مخفی سازد و به بخش بی‌قاعده قارچ مانندی که ایجاد می‌شود سوق دهد. بنابراین محافظت در برابر آن دشوارتر است. پس باید اطمینان حاصل کرد که قانون را اقدامات دیگری تکمیل کند.

گاهی کودکان به همراه مادرانشان تا صبح بیدارند و کار می‌کنند. به عنوان مثال در ازای یک گونی ۱۰ کیلویی قند خرد شده تنها ۸۰۰ تومان می‌گیرند و صبح کارفرما می‌آید و از این‌ها تحویل می‌گیرد و دستمزشان را می‌دهد. دخترانی که در خانه کار می‌کنند اغلب افغانی و بچه‌هایی که در خیابان کار می‌کنند اکثراً ایرانی هستند. فقر آنقدر شدید است که بچه اول، دوم و سوم در یک خانواده همگی کار می‌کنند و معمولاً یک جا با هم به صورت خانوادگی کار می‌کنند. دستمزد این کارخانگی بسیار کمتر از کار در خیابان است. خانواده‌ای که دوست ندارد بچه اش در خیابان کار کند و برای این‌که غرور فرزندش جریحه دار نشود خودش را یک گام جلوتر می‌داند و او را در کارگاه می‌گذارد. اکثر این بچه‌ها به صورت «پادو» در کارگاه‌های خیاطی، کفاشی و مکانیکی کار می‌کنند و خانواده‌هایی که کودکانشان را برای کار به کارگاه‌ها می‌فرستند پولشان را ماهیانه می‌گیرند یا بچه مکلف است آن را ماهانه به خانواده تحویل دهد. به نوعی این گونه خانواده‌ها بچه خود را اجاره می‌دهند در حالی که آن چنان کنترل و شناختی از کارفرما و محیط کار وی ندارند. وقتی کودک به کار اصلی خود که مدرسه رفتن و درس خواندن است نرسد حتی اگر توسط والدین خود در کارگاه قالبیافی خانوادگی یا تمام وقت در کارگاه‌های کشاورزی و یا کارهای خانه مشغول باشد، مورد ظلم واقع می‌شود، کاری که دستمزدی برای او ندارد و کودک در خانه آن را انجام می‌دهد از نظر خانواده هم ممکن است کار به حساب نیاید. در مناطق روستایی پسرها به کار چوپانی و کشاورزی و دخترها به کار خانه و بچه‌داری مشغولند. در این بین کودکانی که از

شهرستان‌ها و روستاها به شهرها می‌آیند، معمولاً توسط خانواده‌هایشان به کارفرما و گروه‌هایی سپرده می‌شوند که این گروه‌ها به

آنها غذا و جای خواب می‌دهند و در ازای کار آنها سالی ۲۰۰ یا ۳۰۰ هزار تومان به خانواده کودک پول می‌دهند. این پولی است که یا درصد کمی و یا هیچی از آن به بچه نمی‌رسد. این نوعی کار بردگی است. بازی برای کودکان بسیار مهم است آن‌چنان‌که آن را

زبان بیانی کودکان می‌نامند. این کودکان از آنجایی که دسترسی به بازی، نقاشی و کاردستی ندارند، استعدادها و توانمندی‌هایشان نیز مشخص نمی‌شود و این آرزوها در وجودشان باقی می‌ماند. این کودکان زود بزرگ می‌شوند و از رفتار و کلماتی استفاده می‌کنند که خامی دوره کودکی نیست و به دلیل فضا و نقشی است که در محیط کار به آنها داده شده است. قوانین هم پنهان می‌مانند.

سال ۱۳۳۷ قانون کار ایران در مجلس

شورای ملی تصویب شد و مطابق با آن کار کودکان کمتر از ۱۲ سال ممنوع شد. این قانون تا سال ۴۷ و ۴۸ به اجرا در می‌آمد. از سال‌های ۴۸

به بعد با زیاد شدن درآمد خانواده‌ها جامعه به جهتی حرکت کرد که از کار کودکان کمتر از ۱۲ سال جلوگیری کرد. اما تا سال ۶۹ که قانون کار تصویب شد همچنان سن کار اطفال ۱۲ سال بود و با تصویب مجمع تشخیص مصلحت نظام مطابق با ماده ۷۹ قانون کار سن اشتغال، به ۱۵ سال مصوب گشت.

قوانین موجود در رابطه با کودک از این قبیل‌اند: پذیرش پیمان نامه حقوق کودک در اسفند ۱۳۷۲ و دو

مقاله نامه ۱۳۸ و ۱۸۲ که سن کار کودکان و ممنوعیت کار کودک و اقدام فوری برای محو بدترین اشکال کار کودک، در مواد قانونی ۷۹ تا ۸۵.

در قانون کار که به شرایط کار نوجوانان پرداخته است و کارگران ۱۵ تا ۱۸ سال را کارگران نوجوان نامیده است و ساعت کار روزانه آنها نیم ساعت کمتر از ساعت معمول کارگران عنوان شده و ارجاع هر نوع کار اضافی و شب کاری، حمل بار با دست و کارهای خطرناک را برای کارگر نوجوان ممنوع نموده است. در ماده ۸۴ ممنوعیت نوجوان از

در قانون کار که به شرایط کار نوجوانان پرداخته است و کارگران ۱۵ تا ۱۸ سال را کارگران نوجوان نامیده است و ساعت کار روزانه آنها نیم ساعت کمتر از ساعت معمول کارگران عنوان شده و ارجاع هر نوع کار اضافی و شب کاری، حمل بار با دست و کارهای خطرناک را برای کارگر نوجوان ممنوع نموده است.

آن مشاغل و کارهایی که به علت ماهیت آن برای سلامتی یا اخلاق نوجوان زیان آور است، حداقل سن کار را ۱۸ سال تمام عنوان کرده است و تشخیص آن را بر عهده وزارت کار قرار داده است. از سوی دیگر در تیر ماه ۸۱ کمیسیون امور اجتماعی وزارت کار به منظور رفع نقص این مبحث اقدام به تهیه فهرستی از انواع بدترین اشکال کار کودک پرداختند. در بند (الف) آن کارهای مضر برای کودک کمتر از هیجده سال کار در معادن، کار در مخازن سربسته و کار در کارگاه های دباغی و کار در گنداب روها و حمل و نقل و دفن زباله شهری، کار در ارتفاع، کار در محیط های با سروصدای بالا، غواصی و سمپاشی باغات و کار بر روی خطوط پست های انتقال برق، مشاغل شن پاشی، قیرپاشی، عملیات جوشکاری، کار با وسایل دارای ارتعاش بالا، حفر قنوات و چاه ها و کار با اشعه و مواد رادیواکتیو عنوان شده است. فهرست پیشنهاد شده در این آیین نامه از کارهای مضر معمولی تر که همچنان مصوب نشده است وجود دارد که با واقعیت کار کودکان بیشتر انطباق دارد. برخی از مشاغل در این فهرست کارهای ساختمانی، کار در کارگاه های قالبیافی، ریخته گری فلزات، شیشه گری، کار در جنگل و کار با مواد قابل اشتعال هستند.

هدف از آیین نامه اجرایی تبصره (۲) مقابله نامه ۱۸۲ صیانت از کودکان شاغل و جلوگیری از اعمال و واگذاری اشکال بد کار، به کودکان اعمال شده است و در ماده یک آن تعریف کودک را افراد زیر ۱۸ سال عنوان کرده

است و در مواد دیگر آن مجازات های متخلفان از این آیین نامه را آورده است.

چالش در شرایط موجود یکی از دلایل اصلی کار کودکان، فقر خانواده و وضعیت معیشتی آنان عنوان می شود. در این شرایط کار کودک برای گذران امورات زندگی خانواده ها اجتناب ناپذیر است.

موقعیت جهانی

در بسیاری از نقاط جهان، کار کودک عامل اصلی سو استفاده و استثمار آنهاست تعداد کودکانی که کار می کنند بدرستی معلوم نیست. کار کودک بیشتر غیر قانونی است و اغلب سعی می کنند آن را مکتوم نگه دارند. بیشترین شمار کودکان کارگر در جهان متعلق به آفریقا است. آمریکای لاتین با سطح بالای شهر نشینی بیشترین جمعیت بچه های خیابانی را دارد و در بسیاری از کشورهای آسیایی بیش از ۱۰ درصد نیروی کار را کودکان تشکیل می دهند.

تجربه ILO در آسیا، جنوب و مرکز آفریقا و آمریکا نشان می دهد که علی رغم حمایت های قانونی تنها راه برای خانواده های فقیر درآمد کودکان است که می توانند در یافتن مشاغل خانگی موفق باشند.

بچه ها قربانیانی هستند که ناگزیرند برای یک زندگی بهتر به کشورهای دیگر فرستاده شوند تا در آنجا به کشاورزی بپردازند. پرداختن به این امور اجباری کودکان را از نظر جسمی و روحی آسیب پذیر می کند، زیرا در قبال غذای کم و انجام کارهای مشقت بار ممکن است کشته شوند.

بشود فقر شدید اقتصادی دانست. در چنین شرایطی کودک مجبور است برای گذراندن زندگی خود و خانواده اش از سنین خیلی پایین به کار مشغول شود. در آمد ناچیز کودک چنان می‌تواند موثر باشد که خانواده را از گرسنگی برهاند و حداقل این‌که غذای به خور و نمیری را فراهم سازد. چنین کودکانی محکوم به زندگی در وضعیتی آکنده از رنج و محرومیت هستند. این کودکان از همان سال‌های تعیین کننده کودکی با تحمل فشارهای شدید کار، دچار آسیب‌های جدی از لحاظ رشد جسمی، روانی، اجتماعی و عاطفی می‌شوند. در کشورهای کم توسعه، کار کودک همواره

مورد توجه کارفرمایان بوده است، زیرا دستمزد یک کودک کارگر اغلب بسیار کمتر از دستمزد یک کارگر معمولی است.

اکثر کارفرمایانی که کودکان را به کار می‌گیرند به آنها شغلی مشابه کارگران معمولی می‌دهند، درحالی که دستمزد بسیار کمتری به کودکان کارگر می‌پردازند. در واقع می‌توان چنین گفت که کودکان برای این به کار گذارده می‌شوند که به آسانی آنها را می‌شود استثمار کرد.

تمام آمارهای بانک جهانی، صندوق بین‌المللی پول، یونیسف،... این واقعیت را به تصویر می‌کشند که کشورهای بدهکار، همگی دارای وضعیت کما بیش نامناسبی به لحاظ اقتصادی هستند. در این جوامع رواج کار کودکان به دلیل رشد جمعیت، تشدید فقر، بیکاری، تورم،... از رونق بیشتری برخوردار است.

تمام آمارهای بانک جهانی، صندوق بین‌المللی پول، یونیسف،... این واقعیت را به تصویر می‌کشند که کشورهای بدهکار، همگی دارای وضعیت کما بیش نامناسبی به لحاظ اقتصادی هستند. در این جوامع رواج کار کودکان به دلیل رشد جمعیت، تشدید فقر، بیکاری، تورم،... از رونق بیشتری برخوردار است.

رشد کودکانی که به کارهای سخت و زیان آور مشغولند به مراتب کمتر از کودکانی است که در مدرسه درس می‌خوانند آنها معمولاً کوتاه قدتر و کم وزن‌تر از سایر کودکان هستند و حتی در دوران بزرگسالی ریز نقش باقی می‌مانند.

ILO حمایت‌های ضروری و فعالیت‌های مختلفی را برای حذف اشتغال کودکان در بعضی از کشورها انجام داده است. همچنین مبادرت به ایجاد مکانیزم‌هایی برای تصویب قوانین علیه کار کودک و التیام زخم‌هایی که بر پیکر جامعه و کودکان می‌گذارد، نموده است.

وضعیت کودکان کارگر در ایران

در ایران، هرساله پای تعداد بسیار زیادی از کودکان به محیط‌های کار، باز می‌شود. شاید اصلی‌ترین دلیل عمده کار کودکان را

طبق آمارهایی که توسط سازمان‌های بین‌المللی کار، یونیسف، سازمان ملل،... ارائه شده، در حدود ۲۵۰ میلیون کودک در جهان به دلیل شرایط بد اقتصادی مجبور به کار در شرایط دشوار هستند که بیشتر این جمعیت را دختران زیر ۱۶ سال تشکیل می‌دهند. در حال حاضر از رقم فوق ۶۱٪ در آسیا، ۳۲٪ در آفریقا و ۷٪ در آمریکای لاتین به کار گرفته شده‌اند، که از تعداد ۲۵۰ میلیون کودک در حدود ۱۲۰ میلیون نفر بصورت تمام وقت به کار اشتغال دارند. در گزارشی که توسط یونیسف در سال ۲۰۰۵ در برلین در خصوص وضعیت کودکان در جهان انتشار یافته، چنین آمده است: « بیش از یک میلیارد دختر و پسر در جهان از امکاناتی چون آب آشامیدنی، دارو، تغذیه کافی، مدرسه و همین‌طور از داشتن سقفی بر بالای سر خود محروم می‌باشند. در ضمن در بسیاری از مراکز مختلف جهان به دلیل جنگ‌های قومی وضعیت کودکان بدتر از قبل شده است». بر اساس گزارش یونیسف، وضعیت کودکان در کشورهای در حال توسعه و فقیر جهان بسیار بحرانی‌تر از قبل توصیف شده است. طبق گزارش مذکور، ۶۴۰ میلیون کودک در سراسر جهان بدون سرپناه هستند. ۴۰۰ میلیون نفر به آب آشامیدنی دسترسی ندارند و ۱۵۰ میلیون کودک زیر ۵ سال از سوتغذیه رنج می‌برند و نیز هر ساله بیش از ۱۰ میلیون کودک جان خود را بر اثر ابتلا به بیماری‌های قابل پیشگیری از دست می‌دهند.

در حدود بیش از ۱۲۰ میلیون کودک در جهان که در سنین مدرسه هستند، هرگز به مدرسه راه پیدا نمی‌کنند. در ضمن نزدیک به دو

میلیون کودک در جریان جنگ‌های ۱۰ ساله اخیر جانشان را در جهان از دست داده‌اند. براساس ارزیابی و برآورد یونیسف، سالانه در حدود ۴۰ تا ۷۰ میلیارد دلار نیاز به بودجه است تا بتوان میزان مرگ و میر در کودکان و مادران را به طور محسوسی کاهش داد و برای همه کودکان، امکاناتی نظیر مدرسه و آب آشامیدنی سالم فراهم کرد. این در حالی است که هزینه‌های نظامی کل کشورهای جهان به بیش از ۹۶۵ میلیارد دلار بالغ می‌شود.

با تکیه بر آمار فوق می‌توان دید که چگونه جهان بی‌رحمانه کودکان را مورد بهره‌کشی مالی و جنسی قرار می‌دهد و دولت مردان جهان برای بهبود شرایط زندگی اقتصادی و اجتماعی این کودکان کار، برنامه وسیعی را انجام نمی‌دهند و این چنین روز به روز بر آمار آنها افزوده می‌شود.

در ایران، آمار مشخص و دقیقی در زمینه وضعیت زندگی کودکان و به ویژه کودکان کار وجود ندارد. مساله اشتغال کودکان نیز مانند کودک آزاری، کودکان خیابانی، کودکان بزهکار و سایر کودکانی که به نوعی بیشتر در معرض آسیب‌های اجتماعی قرار دارند، نه تنها مورد توجه جدی حکومت و ارگان‌های ریز و درشت آن قرار نگرفته بلکه برای کاهش آنها اقدامات موثری نیز به عمل نیامده است.

مخالفت جهانی برای کار کودکان

میلیون‌ها کودک که آمار دقیقی از آنها وجود ندارد شب کارند و در طول روز بیرون از خانه کارهایی مثل آب آوردن، پرستاری کردن از نوزادان،

تمیز کردن خانه و باغ را انجام می‌دهند که بدون استثنا همه آنها در معرض سو استفاده هستند، زیرا بچه‌ها از عهده این کارها برمی‌آیند هر چند در این سالها مخالفت‌های جهانی برای کار کودکان صورت گرفته که این مساله امید تازه‌ای را ایجاد می‌کند.

کار کودک در چه شرایطی غیر مجاز است:

سازمان یونیسف در مصوبه‌ای در سال ۱۳۶۵ کارهای غیر مجاز برای کودکان را چنین فرمول بندی کرده است:

۱. کار تمام وقت در سنین خیلی پایین
 ۲. ساعت‌های بسیار زیاد صرف کار کردن شود
 ۳. کاری که فشار نامطلوب جسمی، روانی و اجتماعی بجا گذارد
 ۴. کار و زندگی در خیابان‌ها در وضعیت نامناسب
 ۵. دستمزد اندک
 ۶. مسوولیت بیش از حد
 ۷. کاری که مانع تحصیل شود
 ۸. کاری که شرف و اعتماد به نفس کودکان را نابود کند، همچون بردگی و بهره‌کشی جنسی
 ۹. کاری که برای رشد کامل اجتماعی و روانی زیان آور باشد.
- مشاهدات عینی و داده‌های آماری از سراسر جهان عمدتاً حکایت از آن دارد که تعداد زیادی از کودکان کارگر جهان در شرایط سخت و خطر ناک کار می‌کنند.

نتیجه گیری

کودکان انتظار دارند که بزرگسالان از

آنها حمایت کنند و وجود کار کودک خیانت به این اعتماد است. البته فاجعه آنجا است که این خیانت را به عنوان واقعیت زندگی بپذیریم. رویکردی که کار کودک را مثابه یک هنجار قابل قبول می‌پذیرد در نهایت به چیزی منتهی می‌شود که فرهنگ استثمار داوطلبانه خوانده می‌شود و بر اساس آن کودک محکوم است که تحت تسلط باشد و مورد سو استفاده قرار گیرد، تنها به این دلیل که به بزرگسالان وابسته است.

کار کودک فقر وی را جاودانه می‌کند کودکان کارگر فقیر از آنجا که نمی‌توانند همپای بزرگسالان فقیر، خود را بالا بکشند به مشاغل غیر تخصصی و اغلب با دستمزد اندک سوق داده می‌شوند.

هم کنواسیون حقوق کودک و هم کنواسیون‌های مختلف سازمان جهانی کار چهار چوب‌های سیاست‌گذاری گسترده‌ای را برای فعالیت‌های خاص فراهم کرده‌اند با این وجود هنوز کشورهای بسیاری هستند که کار کودک در مقیاس وسیع در آنها وجود دارد.

بیش از ۲۵۰ میلیون کودک بین ۵ تا ۱۴ ساله کارگر هستند و ۱۲۰ میلیون نفر از آنها تمام وقت کار می‌کنند.

بررسی‌های سازمان جهانی کار در خصوص جنسیت کودکان کارگر نشان می‌دهد که ۱۱۰ میلیون دختر معادل ۴۴ درصد و ۱۴۰۱ میلیون پسر معادل ۵۶ درصد مشغول به کار می‌باشند.

در مجموعه آمارها بیشترین تعداد کودک

کارگر در آسیا هستند که ۶۰٪ کل کودکان کارگر جهان را شامل می‌شوند و ۳۲٪ در آفریقا و ۷٪ در آمریکای لاتین و حوزه کاراییب هستند.

همه این‌ها نیازمند به همکاری دولت‌ها، جوامع، خانواده‌ها، آژانس‌های بین‌المللی، اتحادیه‌های کارگری، آموزش‌دهندگان، سازمان‌های غیردولتی و در حقیقت همه بخش‌های جامعه است.

پیشنهادات

با توجه به آنچه ذکر شد به نظر می‌رسد تعیین چارچوب کار مناسب برای کودکان و تشخیص شکل‌های استثماری از شکل‌های مناسب برای رفع بهره‌کشی از کودکان و جستجوی راه حل‌ها ضروری می‌باشد بر همین اساس راهکارهای ذیل پیشنهاد می‌گردد:

- توسعه استراتژی‌های عملی و هدفمند برای غلبه بر مخاطرات کار کودکان
- ارتقای سطح جامعه و بازسازی اقتصاد در جهت افزایش سطح زندگی خانواده‌های فقیر، تامین خدمات رفاهی نظیر تغذیه و مراقبت‌های بهداشتی
- تقویت قابلیت‌های نهادهای مختلف در جهت حمایت از کودکان خانواده‌های مستمند
- بهبود امکانات تحصیلی
- مبارزه با استخدام کودکان در شرایط استثماری و خطرناک □

منابع:

- ۱- واکاوی کار کودکان در ایران، رییس دانا فریبرز
- ۲- کار کودکان، راهنمایی برای طراحی پروژه، نوشته الک فایقه دفتر بین‌المللی کار در ژنو ۱۹۹۳ مترجم فاطمه هرمزی
- ۳- حقوق کودک تالیف شیرین عبادی، ۱۳۷۲
- ۴- قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران
- 5- ۱۲ page world day against child labour ۲۰۰۴WORK WORLD
- 6- stop child trafficking page 4 ۲۰۰۳WORLD OF WORK .htm ۸۴۰۲۲۰
<http://www.koodekan.com/Maghalat/jabar>